IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 23 Issue 01 AVGUST 2026

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MANTIQIY SAVOLLARNING TASNIFI (intellektual o‘yin diskursi materiallari asosida)

Jobborov Mirzaxo‘ja To‘lqin o‘g‘li
Qo‘qon Universiteti Andijon filiali
Xorijiy tillar kafedrasi katta o‘qituvchisi
Email: mirzaxoja.jabborov@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.21809279

Annotatsiya.
Tadqiqotning maqsadi — o‘zbek tilshunosligida ko‘p ma’noli qo‘llanayotgan «mantiqiy savol» atamasiga operatsional ta’rif berish va shu asosda ingliz hamda o‘zbek tillaridagi mantiqiy savollarning qiyosiy tasnifini ishlab chiqishdan iborat. Material sifatida ikki tildagi intellektual o‘yin savollari korpusi olindi; savollarni tanlashda uch bosqichli operatsional filtr qo‘llanildi. Tahlil savolning uch qatlamli — mantiqiy-erotetik, lisoniy-grammatik va nutqiy-kommunikativ — modeli asosida olib borildi. Natijada mantiqiy savolni tavsiflashning besh parametrli tasnifi taklif etildi; Abu Nasr Forobiy ajratgan so‘roq adotlari tizimi ikki tildagi so‘roq vositalari bilan solishtirildi; talab etiluvchi mantiqiy amalga ko‘ra beshta savol turi ajratildi. Ikki til so‘roq sohasida qarama-qarshi tipologik strategiyalarni namoyon qilishi — ingliz tilida so‘roq markeri va izlanayotgan noma’lum gap boshida, o‘zbek tilida esa gap oxirida joylashishi — aniqlandi. Muhokamada bu farqning savol tuzish texnikasi va savol tarjimasi uchun oqibatlari ko‘rsatib berildi.
Kalit so‘zlar: mantiqiy savol, erotetik mantiq, presuppozitsiya, matlub, tasavvur va tasdiq, so‘roq adotlari, intellektual o‘yin diskursi, qiyosiy tilshunoslik, lingvopragmatika.

Аннотация.
Цель исследования — дать операциональное определение многозначному в узбекском языкознании термину «логический вопрос» и на этой основе разработать сопоставительную классификацию логических вопросов английского и узбекского языков. Материалом послужил корпус вопросов интеллектуальных игр на двух языках; при отборе применён трёхшаговый операциональный фильтр. Анализ проведён на основе трёхслойной модели вопроса — логико-эротетической, языково-грамматической и речево-коммуникативной. Предложена пятипараметрическая классификация; система вопросительных частиц, выделенная аль-Фараби, сопоставлена с вопросительными средствами двух языков; выделено пять типов вопросов по требуемой логической операции. Установлено, что два языка демонстрируют противоположные типологические стратегии: в английском языке вопросительный маркер и искомое располагаются в начале предложения, в узбекском — в конце. В дискуссии показаны следствия этого различия для техники построения и перевода вопроса.
Ключевые слова: логический вопрос, эротетическая логика, пресуппозиция, искомое, тасаввур и тасдик, вопросительные частицы, дискурс интеллектуальных игр, сопоставительное языкознание, лингвопрагматика.

Abstract.
The aim of the study is to provide an operational definition of the term "logical question", which is used ambiguously in Uzbek linguistics, and on this basis to develop a contrastive classification of logical questions in English and Uzbek. The material consists of a corpus of intellectual-game questions in both languages, selected by means of a three-step operational filter. The analysis is carried out within a three-layered model of the question: logical-erotetic,

linguistic-grammatical and speech-communicative. As a result, a five-parameter classification is proposed; the system of interrogative particles identified by al-Fārābī is mapped onto the interrogative devices of the two languages; and five question types are distinguished according to the logical operation required. The two languages are shown to employ opposite typological strategies: in English the interrogative marker and the sought element occur at the beginning of the sentence, whereas in Uzbek they occur at the end. The discussion sets out the consequences of this difference for question-composition technique and for the translation of questions.

Keywords: logical question, erotetic logic, presupposition, sought element, taṣawwur and taṣdīq, interrogative particles, intellectual game discourse, contrastive linguistics, linguopragmatics.

1. Kirish

Savol kategoriyasi tilshunoslikda uzoq vaqtdan buyon uch xil — mantiqiy, grammatik va nutqiy — nuqtai nazardan tadqiq etib kelinmoqda. Ammo bu uch yo‘nalish ko‘p hollarda bir-biridan ajralgan holda rivojlangani bois «mantiqiy savol» atamasi o‘zbek tilshunosligida hanuzgacha aniq chegaralangan mazmun kasb etmagan. Ilmiy adabiyotda uni kamida uch xil ma’noda uchratish mumkin: birinchidan, mantiq qonun-qoidalariga zid bo‘lmagan, ya’ni to‘g‘ri qo‘yilgan savol; ikkinchidan, javobiga xotiradan bevosita chaqirib olish yo‘li bilan emas, balki xulosa chiqarish amali orqali erishiladigan savol; uchinchidan, erotetik mantiqning tadqiq obyekti sifatidagi savol shakli. Uch talqinning bitta atama ostida qorishib ketishi tadqiqot obyektining chegarasini xiralashtiradi va qiyosiy tahlil natijalarining ishonchliligiga putur yetkazadi.

Savolning mantiqiy tabiatini o‘rganish an’anasi Aristotelning «Ikkinchi analitika» asaridan boshlanadi: bu yerda ilmiy izlanish to‘rt savolga — hodisaning shundayligi (fakt), uning sababi, narsaning mavjudligi va uning mohiyati haqidagi savollarga ajratiladi [1]. XX asrda mazkur an’ana erotetik mantiq shaklida qayta tiklandi. C. Hamblin savolni unga beriladigan mumkin bo‘lgan javoblar to‘plami orqali ta’riflash tamoyilini ilgari surdi [10]. N. Belnap va T. Stil savolning presuppozitsiyasi hamda javob «talabi» tushunchalarini rasmiylashtirdilar [11]. L. Karttunen savolning ma’nosini uning rost javoblari to‘plami sifatida talqin qilgan bo‘lsa [12], J. Groenendijk va M. Stokhof javob to‘plamining bo‘linishi (partition) g‘oyasini asoslashdi [13]. A. Vishnevskiy erotetik implikatsiya va savoldan savol keltirib chiqarish nazariyasini ishlab chiqdi — aynan shu nazariya javobga bosqichma-bosqich xulosa orqali erishiladigan savollarni tavsiflash uchun eng qulay apparatni beradi [14]. So‘nggi yillarda I. Ciardelli, J. Groenendijk va F. Roelofsenning inkvizitiv semantikasi savol va darak mazmunini yagona formal tizimda birlashtirdi [15].

Lingvopragmatik yo‘nalishda savol, avvalo, nutqiy akt sifatida talqin qilinadi. J. Searl savolni iltimosning bir turi deb hisoblab, uning muvaffaqiyat shartlari qatoriga so‘rovchining javobni bilmasligi shartini kiritadi [16]. P. Grays savol-javob almashinuvini kooperativ tamoyil doirasida tushuntiradi [17]. S. Levinson savolning bilvosita nutqiy akt sifatidagi imkoniyatlarini ko‘rsatib beradi [18]. Grammatik tavsif jihatidan R. Quirk va hammualliflarning hamda R. Huddleston va G. Pullumning ishlari ingliz tili so‘roq konstruksiyalarining eng to‘liq tavsifini beradi; ular «so‘roq gap» (interrogative) va «savol» (question) tushunchalarini qat’iy ajratadilar [19; 20, 10-bob]. K. Robertsning «muhokamadagi savol» (Question under Discussion) modeli savolni diskurs strukturasini tashkil etuvchi birlik darajasiga ko‘tardi [21]. T. Stivers va N. Enfild savol-javob ketma-ketligini kodlashning empirik sxemasini taklif etdilar [22].

Sharq mantiqshunosligi an’anasi esa bu masalada jahon tilshunosligiga yetarlicha jalb etilmagan. Holbuki, Abu Nasr Forobiy «Kitob al-huruf» va «Kitob al-jadal» asarlarida so‘roq adotlarini (adavot al-istifhom) alohida tahlil obyekti sifatida ajratib, har bir adotni izlanayotgan bilimning muayyan turiga bog‘laydi [3; 4; 8]. Bu — savolni shakl jihatidan emas, balki

so‘ralayotgan bilimning mohiyati jihatidan tasniflashning ilk tizimli urinishlaridan biridir. Ibn Sino «ash-Shifo» ning mantiq qismida bilimni tasavvur (tushunchani hosil qilish) va tasdiq (hukmni qabul qilish) turlariga ajratadi [5]; bu ajratma savollarni ham ikki katta sinfga bo‘lish imkonini beradi [7]. Shuningdek, Ibn Sino «hal» savolining basita («X bormi?») va murakkaba («X Y mi?») ko‘rinishlarini farqlaydi. Beruniy bilan Ibn Sino o‘rtasidagi yozishmalar ilmiy munozarada savolning dalil keltirish quroli sifatidagi vazifasini ko‘rsatuvchi noyob manbadir [6]. Movarounnahr olimlari rivojlantirgan odob ul-bahs an’anasi esa munozarada savol berish tartibini me’yorlashtirgan tizim sifatida diqqatga sazovor [9].

O‘zbek tilshunosligida so‘roq gap, asosan, sintaktik va morfologik jihatdan tavsiflangan. A. G‘ulomov va M. Asqarova so‘roq gapni kommunikativ maqsadga ko‘ra ajratiladigan mustaqil gap turi sifatida belgilaydilar [23]. N. Mahmudov va A. Nurmonovning nazariy grammatikaga oid ishlarida gapning mazmuniy tuzilishi masalasi ko‘tariladi [24]. Sh. Safarovning tadqiqotlari nutqiy akt nazariyasini o‘zbek materialiga tatbiq etish yo‘lini ochdi [25]. M. Hakimov o‘zbek matnining pragmatik talqini bo‘yicha tizimli tavsif berdi [26]. T. Allayorovning buyruq va so‘roq konstruksiyalarining lingvopoetik xususiyatlariga oid dissertatsiyasi mavzuga eng yaqin ish hisoblanadi [27]. Shunga qaramay, o‘zbek tilshunosligida mantiqiy savol alohida tadqiq obyekti sifatida ajratilmagan, uning tasnif mezonlari ishlab chiqilmagan va bu masala intellektual o‘yin diskursi materialida qiyosiy tarzda o‘rganilmagan.

Shundan kelib chiqib tadqiqotning maqsadi belgilandi: mantiqiy savolga operatsional ta’rif berish va uning ko‘p parametrli tasnifini ishlab chiqib, bu tasnif doirasida ingliz hamda o‘zbek tillaridagi so‘roq vositalarini qiyoslash. Ishchi gipoteza quyidagicha shakllantirildi: ikki til o‘rtasidagi tafovutlar savolning erotetik mazmuni darajasida emas, balki shu mazmunning liniyaviy tashkil etilishi darajasida to‘planadi. Agar bu shunday bo‘lsa, mantiqiy-erotetik qatlamni qiyoslash asosi (tertium comparationis) sifatida olish mumkin bo‘ladi.

2. Materiallar va metodlar

2.1. Material

Tadqiqot materiali sifatida ikki tildagi intellektual o‘yin savollari korpusi shakllantirildi. O‘zbek tili qismi «Zakovat» klubi turnirlari savollaridan, ingliz tili qismi University Challenge, Only Connect va quizbowl paketlaridan tuzildi; har bir tilda 1200–1500 birlik ko‘zda tutilgan. Tanlovning aynan shu diskursga qaratilishi tasodifiy emas: bu yerda savol oldindan maxsus tayyorlanadi, uning javobi bir qiymatli, javobga esa faqat savol matnida berilgan ma’lumotlarni qayta ishlash orqali erishiladi. Tabiiy muloqotda savolning mantiqiy tuzilishi kontekst, ohang va nutqiy odob omillari bilan qoplanib qolsa, o‘yin diskursida u yuzaga chiqadi.

Korpusning o‘zbek qismi ikki toifaga ajratildi: A toifa — dastlab o‘zbek tilida yaratilgan savollar, B toifa — boshqa tildan tarjima qilingan savollar. Bu ajratma tarjima jarayonida savolning erotetik tuzilishi qanday o‘zgarishini kuzatish imkonini beradi.

2.2. Savolni tanlash mezonlari

Savolni korpusga kiritish uchun uch bosqichli operatsional filtr qo‘llanildi. Savol quyidagi uch shartning barchasiga javob bersagina mantiqiy savol deb tan olindi: 1) savolda izlanayotgan noma’lum — matlub — aniq belgilangan bo‘lishi; 2) javobga tayyor bilimni xotiradan bevosita chaqirib olish yo‘li bilan emas, balki savol matnida berilgan ma’lumotlardan xulosa chiqarish yo‘li bilan erishilishi; 3) javoblar to‘plami chekli va tekshiriluvchi bo‘lib, yagona to‘g‘ri javob mavjud bo‘lishi. Uchinchi shart mantiqiy savolni ochiq muhokama savolidan, ikkinchi shart esa oddiy ma’lumot savolidan (masalan, «Fransiya poytaxti qaysi shahar?») ajratadi. Filtr har bir savolga mustaqil ravishda ikki marta qo‘llanildi; bahsli hollarda savol korpusdan chiqarildi.

2.3. Tahlil vositasi: savolning uch qatlamli modeli

Tahlil savolni yaxlit birlik sifatida emas, balki uch qatlamning ustma-ust joylashuvi sifatida ko‘rishga asoslandi. Birinchi — mantiqiy-erotetik qatlam savolning predmet mazmunini tashkil

etadi va tildan mustaqildir. Ikkinchi — lisoniy-grammatik qatlam bu mazmunni muayyan til vositalari bilan shakllantiradi. Uchinchi — nutqiy-kommunikativ qatlam savolning muloqotdagi vazifasini belgilaydi.

1-rasm. Mantiqiy savolning uch qatlamli modeli (tahlil vositasi)

Qatlam	Tarkibiy elementlar	Til bilan munosabati
III. Nutqiy-kommunikativ	Illokutiv kuch; so‘rovchi va javob beruvchi rollari; muhokamadagi savol (QUD) sifatidagi maqomi	Til va vaziyatga bog‘liq; madaniy me’yorlar bilan tartibga solinadi
II. Lisoniy-grammatik	So‘roq olmoshlari va adotlari; yuklamalar; so‘z tartibi; ohang; sintaktik qolip	To‘la ravishda tilga xos; tipologik farqlar shu qatlamda to‘planadi
I. Mantiqiy-erotetik	Presuppozitsiya; matlub; mumkin bo‘lgan javoblar to‘plami; to‘g‘ri javob mezoni	Tildan mustaqil; qiyoslash asosi (tertium comparationis)

Izoh: qatlamlar o‘zaro izomorf emas — bitta erotetik tuzilma turli tillarda turlicha grammatik shakl olishi, bitta grammatik qolip esa turli erotetik mazmunni ifodalashi mumkin.

2.4. Metodlar va tadqiqot chegarasi

Ishda qiyosiy-tipologik, komponent, kontekstual va pragmatik tahlil usullari qo‘llanildi. Tahlil bosqichi jihatidan mazkur maqola sifat tavsifiga qaratilgan: uning natijasi — tavsiflash vositasi, ya’ni tasnif tizimining o‘zi. Parametrlar bo‘yicha taqsimotning miqdoriy tahlili va statistik tekshiruvi keyingi bosqich vazifasi bo‘lib, u dissertatsiyaning amaliy boblarida bajariladi. Tasnif turlarini izohlashda savolning tipik tuzilishini aks ettiruvchi umumlashtirilgan namunalardan foydalanildi; korpusdagi aniq savollar manba ko‘rsatkichlari bilan amaliy boblarda keltiriladi.

3. Natijalar

3.1. Tasnifning besh parametri

Mantiqiy savollarni yagona chiziqli ro‘yxat shaklida tasniflash maqsadga muvofiq emasligi aniqlandi, chunki bir savol bir vaqtning o‘zida bir necha jihatdan tavsiflanadi. Shu bois ko‘p parametrli tasnif ishlab chiqildi: har bir savol besh parametr bo‘yicha baholanadi va shu baholar majmui uning tipologik «pasporti» ni tashkil qiladi (1-jadval).

1-jadval. Mantiqiy savolni tasniflash parametrlari

№	Parametr	Qutblar va turlar	Qaysi qatlamga taalluqli
P1	Erotetik tur	tasavvur talab qiluvchi (nima? kim? qaysi?) — tasdiq talab qiluvchi (…mi?)	I qatlam
P2	Presuppozitsiya holati	ochiq — yashirin — soxta (yolg‘on asosli)	I qatlam
P3	Javoblar to‘plami	yopiq-alternativ — chekli-ochiq — cheksiz-ochiq	I qatlam
P4	Talab etiluvchi mantiqiy amal	identifikatsiya — kauzal izoh — analogiya — rekonstruksiya — eliminatsiya	I va III qatlam oralig‘i

№	Parametr	Qutblar va turlar	Qaysi qatlamga taalluqli
P5	Illokutiv maqom	haqiqiy so‘roq — evristik-ekzamenatsion — ritorik — provokativ	III qatlam

Intellektual o‘yin savoli bu parametrlar bo‘yicha o‘ziga xos qat’iy majmuaga ega ekanligi qayd etildi: P3 bo‘yicha u har doim yopiq yoki chekli-ochiq, P5 bo‘yicha esa har doim evristik-ekzamenatsion bo‘ladi.

3.2. So‘roq adotlari tizimining ikki tildagi muvofiqligi

P1 parametri bo‘yicha Forobiy ajratgan so‘roq adotlari tizimi ikki tilning so‘roq vositalari bilan solishtirildi (2-jadval).

2-jadval. So‘roq adotlarining ikki tildagi ifodalanishi

So‘roq adoti	So‘ralayotgan bilim turi	Ingliz tilidagi ekvivalenti	O‘zbek tilidagi ekvivalenti
hal	hukmning tasdig‘i (tasdiq)	inversiya; do-support: Is it…? Did he…?	-mi/-mu yuklamasi; kesim ohangi
mā	mohiyat, ta’rif (tasavvur)	what	nima
man	shaxs (tasavvur)	who	kim
ayy	to‘plamdan ajratish (eliminatsiya)	which	qaysi
lima	sabab, asos	why	nega, nima uchun
kayfa	holat, tarz	how	qanday, qanaqa
ayna / matā	makon / zamon	where / when	qayerda / qachon
kam	miqdor	how much, how many	qancha, nechta

Jadval ikki natijani ko‘rsatadi. Birinchidan, adotlar tizimi ikki tilda ham deyarli to‘liq qoplanadi — mazmun darajasida bo‘shliq kuzatilmadi. Ikkinchidan, ularning ifodalanish usuli tubdan farqlanadi: ingliz tilida «hal» ning muqobili sintaktik (yordamchi fe’lning oldinga chiqishi), o‘zbek tilida esa morfologik (yuklama qo‘shilishi) vosita bilan beriladi. Ibn Sinoning hal basita va hal murakkaba ajratmasi ham ikki tilda turlicha markerlanadi: hal basita ingliz tilida ko‘pincha ekzistensial qurilma bilan (Is there…?), o‘zbek tilida esa «bormi» shakli bilan beriladi; hal murakkaba esa ikkala tilda ham kesim ustiga quriladi.

3.3. Talab etiluvchi mantiqiy amal bo‘yicha turlar

P4 parametri bo‘yicha korpus tahlili beshta asosiy turni ajratish imkonini berdi (3-jadval).

3-jadval. Talab etiluvchi mantiqiy amal bo‘yicha tasnif

Tur	Bajariladigan mantiqiy amal	Tipik tuzilma
Identifikatsion	Berilgan belgilar majmuidan yagona obyektni aniqlash	[X ning uch belgisi sanaladi] + [X ni ayting]
Kauzal-eksplanativ	Kutilmagan holatning sababini tiklash	[G‘ayrioddiy fakt bayoni] + [Nega shunday bo‘lgan?]
Analogik-assotsiativ	Ikki uzoq soha o‘rtasidagi umumiylikni topish	[A va B holatlari qiyoslanadi] + [Ularni nima birlashtiradi?]

Tur	Bajariladigan mantiqiy amal	Tipik tuzilma
Rekonstruktiv	Matnda ataylab tushirib qoldirilgan bo‘g‘inni tiklash	[Tarkibida bo‘shliq bo‘lgan matn] + [Bo‘shliq o‘rnida nima bo‘lgan?]
Eliminativ	Chekli to‘plamdan ortiqcha a’zoni chiqarib tashlash	[To‘rt a’zoli qator] + [Qaysi biri qatorga kirmaydi?]

Bu turlarning erotetik tuzilishi bir xil emasligi aniqlandi. Identifikatsion va rekonstruktiv savollarda javoblar to‘plami rasman ochiq, ammo presuppozitsiya uni amalda bir a’zogacha toraytiradi; eliminativ savolda esa to‘plam boshidanoq yopiq bo‘lib, xulosa chiqarish uning ichida amalga oshadi.

3.4. So‘roq vositalarining tipologik qiyosi

Ikkinchi qatlam bo‘yicha ingliz va o‘zbek tillari qarama-qarshi qutblarda turishi qayd etildi (4-jadval).

4-jadval. So‘roq vositalarining tipologik qiyosi

Parametr	Ingliz tili	O‘zbek tili
So‘roqning asosiy vositasi	Sintaktik: so‘z tartibining o‘zgarishi	Morfologik: yuklama qo‘shilishi
Tasdiq savoli	Yordamchi fe’l inversiyasi, do-support	-mi / -mu yuklamasi
Wh-savol	Wh-so‘zning gap boshiga siljishi (fronting)	So‘roq olmoshining o‘z sintaktik o‘rnida qolishi (in situ)
Asosiy so‘z tartibi	SVO; savolda buziladi	SOV; savolda saqlanadi
Ohangning maqomi	Yordamchi vosita	Ba’zan yagona marker (Keldingiz?)
Qo‘shimcha modal ranglar	Modal fe’llar: could, would, might	Yuklamalar: -chi, -a/-ya, -mikin, ekan
Markerning liniyaviy o‘rni	Gap boshi (oldindan markerlanish)	Gap oxiri (keyin markerlanish)

3.5. Matlubning liniyaviy o‘rni

Jadvalning oxirgi qatori tadqiqotning asosiy natijasini beradi. Ingliz tilida so‘roq markeri va matlub gapning boshiga chiqadi: tinglovchi izlash vazifasini nutqning eng boshida oladi va keyingi barcha ma’lumotni allaqachon shakllangan izlash doirasiga joylashtirib boradi. O‘zbek tilida esa yuklama kesim tarkibida, matlubni bildiruvchi qism esa ko‘pincha gapning oxirida keladi: tinglovchi avval butun ma’lumotni qabul qiladi va faqat oxirida undan nima izlanayotganini biladi. Shunday qilib, ikki til o‘rtasidagi tafovut erotetik mazmun darajasida emas, aynan shu mazmunning liniyaviy tashkil etilishi darajasida to‘plangani aniqlandi — bu ishchi gipotezani tasdiqlaydi.

Korpusning B toifasidagi, ya’ni boshqa tildan o‘girilgan savollarda manba tilining liniyaviy tashkiloti ko‘pincha saqlanib qolishi kuzatildi: matlub gapning o‘rtasida qolib ketadi yoki yopuvchi formula tushib qoladi. Natijada savol grammatik jihatdan to‘g‘ri bo‘lsa-da, og‘zaki o‘qilganda uning chegarasi noaniq bo‘lib qoladi.

3.6. Illokutiv maqom

P5 parametri bo‘yicha o‘yin savolining alohida maqomi aniqlandi. Searl ta’riflagan savol nutqiy aktining samimiylik sharti so‘rovchining javobni bilmasligini talab qiladi [16]; intellektual o‘yin savolida bu shart ataylab buziladi, chunki savol muallifi javobni biladi va uni oldindan tayyorlaydi. Ayni paytda imtihon savolidan farqli o‘laroq, o‘yin savolining maqsadi bilimni tekshirish emas, balki javob beruvchida xulosa chiqarish jarayonini yuzaga keltirishdir. Shu asosda alohida illokutiv kichik tur — evristik-ekzamenatsion savol ajratildi. Uning muvaffaqiyat sharti quyidagicha shakllantirildi: savol matni javobga yetarli, ammo ortiqcha bo‘lmagan ma’lumotni o‘z ichiga olishi kerak.

4. Muhokama

Olingan natijalar, avvalo, savol nazariyasining ikki an’anasi — formal erotetik mantiq va lingvistik pragmatika — o‘rtasidagi munosabatga oydinlik kiritadi. Erotetik mantiq savolni javoblar to‘plami orqali ta’riflaydi [10; 11; 12], biroq bu to‘plamning qanday til vositalari bilan chegaralanishini tavsiflash uning vazifasiga kirmaydi. Pragmatika esa, aksincha, savolning nutqdagi vazifasini o‘rganadi, lekin uning mantiqiy tuzilishini odatda tashqarida qoldiradi. Uch qatlamli model bu ikki yondashuvni raqobatchi emas, balki bir hodisaning turli kesimlari sifatida ko‘rish imkonini beradi va shu bilan qiyosiy tadqiqot uchun zarur bo‘lgan barqaror asosni ta’minlaydi.

Ikkinchidan, Forobiy va Ibn Sino tasniflarining zamonaviy material tahlilida ish berishi diqqatga sazovor. Jahon tilshunosligida qabul qilingan «wh-savol — yes/no savol» ajratmasi shakl mezoniga tayanadi va shu bois turli mantiqiy amallarni talab qiluvchi savollarni bir sinfga birlashtiradi. Forobiy tizimi esa mezon sifatida so‘ralayotgan bilim turini oladi, natijada ajratma nozikroq bo‘lib chiqadi. Buning eng yaqqol dalili — «ayy» adoti bilan bog‘lanadigan eliminativ savol turi: shakl jihatidan u oddiy wh-savol, mantiqiy amal jihatidan esa boshqa turlardan tubdan farq qiladi va, tadqiqot ko‘rsatishicha, intellektual o‘yin korpusining sezilarli qismini tashkil etadi. Analogik-assotsiativ turni esa Vishnevskiy tavsiflagan erotetik implikatsiya hodisasining nutqiy ko‘rinishi sifatida talqin qilish mumkin: asosiy savol javob beruvchida oraliq savollar zanjirini keltirib chiqaradi [14].

Uchinchidan, matlubning liniyaviy o‘rniga oid natija amaliy oqibatlarga ega. Tabiiy muloqotda bu farq sezilmasligi mumkin, ammo intellektual o‘yin diskursida savol ovoz chiqarib o‘qiladi va javob vaqti chegaralangan bo‘lgani uchun u bevosita ish beradi. Ingliz tilidagi o‘yin formatlarida savolning «piramidal» tuzilishi — dalillarni murakkabdan oddiyga qarab berish — aynan shu grammatik xususiyat tufayli ishlaydi: javob turi boshda ma’lum bo‘lgani uchun ishtirokchi har bir yangi dalil bilan gipotezalar to‘plamini toraytirib boradi. O‘zbek tilida bu vazifani grammatika emas, diskurs formulalari bajaradi: «Diqqat, savol!» kabi ochuvchi formula va «…ni ayting», «…nima?» kabi yopuvchi qurilmalar savol chegarasini belgilaydi. Ya’ni ingliz tilida grammatik vosita bajaradigan ramkalash vazifasini o‘zbek tilida diskursiv vosita o‘z zimmasiga oladi. Bu hodisani funksional kompensatsiya deb atash mumkin: til tizimida bo‘lmagan vosita nutq tashkiloti darajasida qoplanadi.

To‘rtinchidan, natijalar tarjima nazariyasi uchun ham ahamiyatli. B toifadagi savollar tahlili ko‘rsatishicha, savol tarjimasida ekvivalentlikni faqat leksik-semantik darajada ta’minlash yetarli emas: erotetik tuzilma va uning liniyaviy joylashuvi ham qayta tashkil etilishi lozim. Aks holda tarjima matni til me’yoriga mos bo‘lgani holda o‘yin vaziyatida vazifasini bajarmaydi. Bu — tarjima ekvivalentligining an’anaviy darajalariga qo‘shimcha ravishda «erotetik ekvivalentlik» tushunchasini kiritish zaruratini ko‘rsatadi.

4.1. Tadqiqotning cheklovlari

Xulosalar talqinida uch cheklovni hisobga olish lozim. Birinchidan, material bitta, garchi maxsus tanlangan bo‘lsa-da, diskurs turi bilan chegaralangan; olingan natijalarni tabiiy muloqotga to‘g‘ridan to‘g‘ri ko‘chirish mumkin emas va bu maxsus tekshiruvni talab qiladi.

Ikkinchidan, mazkur bosqichda tahlil sifat tavsifiga qaratilgan bo‘lib, parametrlar bo‘yicha taqsimotning miqdoriy ko‘rsatkichlari va ularning statistik ahamiyati keyingi bosqichda aniqlanadi. Uchinchidan, savolni turlarga ajratishda tahlilchi mulohazasining ulushi butunlay yo‘qolmaydi; uni kamaytirish uchun qo‘llangan ikki karra kodlash usuli ham ekspertlar o‘rtasidagi muvofiqlik koeffitsientini hisoblash bilan to‘ldirilishi kerak.

5. Xulosa

1. «Mantiqiy savol» atamasining ko‘p ma’noliligini uch bosqichli operatsional filtr — matlubning aniqligi, javobga xulosa yo‘li bilan erishilishi va javoblar to‘plamining cheklanganligi — orqali bartaraf etish mumkin.

2. Savolning uch qatlamli modeli qiyosiy tadqiqot uchun zarur asosni beradi: mantiqiy-erotetik qatlam tildan mustaqil bo‘lgani uchun tertium comparationis vazifasini bajaradi, lisoniy-grammatik qatlam esa tipologik farqlarning to‘planish maydoniga aylanadi.

3. Mantiqiy savolni tavsiflashning besh parametrli tizimi taklif etildi; talab etiluvchi mantiqiy amalga ko‘ra beshta savol turi ajratildi.

4. Forobiyning so‘roq adotlari tahlili va Ibn Sinoning tasavvur/tasdiq hamda hal basita/hal murakkaba ajratmalari zamonaviy shakliy tasniflarga nisbatan nozikroq bo‘lib, hozirgi til materialini tavsiflashda amalda ish beradi.

5. Ingliz va o‘zbek tillari so‘roq sohasida qarama-qarshi tipologik strategiyalarni namoyon qiladi; ingliz tilida grammatika bajaradigan ramkalash vazifasi o‘zbek tilida diskursiv formulalar zimmasiga o‘tadi (funksional kompensatsiya).

6. Intellektual o‘yin savolini alohida illokutiv kichik tur — evristik-ekzamenatsion savol sifatida ajratish maqsadga muvofiq.

Keyingi bosqichda taklif etilgan tasnif korpusning miqdoriy tahlili orqali sinovdan o‘tkazilishi va parametrlar bo‘yicha taqsimotning ikki tildagi farqi statistik jihatdan asoslanishi ko‘zda tutilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Аристотель. Вторая аналитика // Сочинения: в 4 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1978. – С. 255–346.
2. Аристотель. О софистических опровержениях // Сочинения: в 4 т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1978. – С. 533–593.
3. Al-Farobiy. Kitab al-Ḥuruf / ed. by M. Mahdi. – Beirut: Dar el-Machreq, 1969. – 232 p.
4. Al- Farobiy. Kitab al-Jadal // Al-Manṭiq ʿinda al-Farobiy / ed. by R. al-ʿAjam. – Vol. 3. – Beirut: Dar el-Machreq, 1986. – P. 13–107.
5. Ibn Sino. Al-Shifāʾ: Al-Manṭiq, al-Burhan / ed. by A. ʿAfifi. – Cairo: Al-Maṭbaʿa al-Amiriyya, 1956. – 350 p.
6. Al-Beruniy, Ibn Sino. Al-Asʾila wa-l-Ajwiba / ed. by S. H. Nasr, M. Mohaghegh. – Tehran: High Council of Culture and Arts, 1973. – 148 p.
7. Wolfson H. A. The Terms taṣawwur and taṣdiq in Arabic Philosophy and their Greek, Latin and Hebrew Equivalents // Studies in the History and Philosophy of Religion. Vol. 1. – Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1973. – P. 478–492.
8. Hodges W., Druart T.-A. Al-Farabi’s Philosophy of Logic and Language // The Stanford Encyclopedia of Philosophy. – 2019 (qayta ishlangan 2023). – URL: https://plato.stanford.edu/entries/al-farabi-logic/
9. Belhaj A. Adab al-baḥth wa-al-munaẓara: The Neglected Art of Disputation in Later Medieval Islam // Arabic Sciences and Philosophy. – 2016. – Vol. 26, № 2. – P. 291–307.
10. Hamblin C. L. Questions // Australasian Journal of Philosophy. – 1958. – Vol. 36, № 3. – P. 159–168.

11. Belnap N. D., Steel T. B. The Logic of Questions and Answers. – New Haven: Yale University Press, 1976. – 209 p.
12. Karttunen L. Syntax and Semantics of Questions // Linguistics and Philosophy. – 1977. – Vol. 1, № 1. – P. 3–44.
13. Groenendijk J., Stokhof M. Studies on the Semantics of Questions and the Pragmatics of Answers: PhD thesis. – Amsterdam: University of Amsterdam, 1984. – 610 p.
14. Wiśniewski A. The Posing of Questions: Logical Foundations of Erotetic Inferences. – Dordrecht: Kluwer, 1995. – 197 p.
15. Ciardelli I., Groenendijk J., Roelofsen F. Inquisitive Semantics. – Oxford: Oxford University Press, 2018. – 208 p.
16. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
17. Grice H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts / ed. by P. Cole, J. L. Morgan. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
18. Levinson S. C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p.
19. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985. – 1779 p.
20. Huddleston R., Pullum G. K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 1842 p.
21. Roberts C. Information Structure in Discourse: Towards an Integrated Formal Theory of Pragmatics // Semantics and Pragmatics. – 2012. – Vol. 5, Art. 6. – P. 1–69.
22. Stivers T., Enfield N. J. A Coding Scheme for Question–Response Sequences in Conversation // Journal of Pragmatics. – 2010. – Vol. 42, № 10. – P. 2620–2626.
23. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – 256 б.
24. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 232 б.
25. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 300 б.
26. Ҳакимов М. Ўзбек тили матнининг прагматик талқини: филол. фан. д-ри … дис. – Тошкент, 2001. – 250 б.
27. Аллаёров Т. Р. Ўзбек тилида буйруқ ва сўроқ конструкцияларининг лингвопоэтик хусусиятлари: филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2020. – 25 б.
28. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 446 с.